

Ж.Т.Жұмабаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ОРФОЭПИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Қазіргі таңда орфоэпия саласы кенже қалып отырған салалардың бірі десе болады. Себебі орфоэпия мәселесі балабақшада, мектепте, одан бері жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқыту жағы ақсап тұр. Осымен байланысты Н.Уәли орфографиялық ережелермен қатар орфоэпиялық ережелерді ден қойып оқытпаудың салдарынан әдеби тілдің дыбыстау нормасынан уәжсіз ауытқулардың болатынын айтып өтсе, С.Мырзабеков сөздерді айтудағы кемшіліктер негізінен тілдің ауызша және жазбаша формаларының арақатынасын парықтамаудан, орфоэпия туралы үгіт-насихаттың жеткіліксіз жүргізілуінен болып отыр дейді. Ал ауызша сөз бен жазба сөздің өзіне тән жүйесі бар. Жазылған мәтінді оқыған кезде ауызша сөздің нормасына салуымыз қажет. Орфоэпия не үшін қажет дейтін болсақ. Мындай негіздер келіп шығады. Сөздердің бірізді айтылуы тілдік қатынасты жеңілдетеді; дыбысталған сөздің өзіндік үйлесімі, ырғағы, әуені, әуезі сақталған жағдайда тыңдаушыға жағымды әрі түсінікті болады; қатаңдарды ұяңдатып, сөз аралығындағы дыбыстарды үйлесітіріп айтудың өзіндік мәнін реттейді.

Мақалада қазақ орфоэпиясының кейбір мәселелері сөз болады. Себебі орфоэпиямен қатысты сөздіктер, анықтағыштар, зерттеулер жарық көргенімен, күнделікті қарым-қатынаста сөздер ауызша тілдің жүйесіне салынып айтылмайды. Басқаша айтқанда қазақ тіліне тән дыбыстық ерекшеліктер, үйлесімділік сақталмайды, қайта керісінше сөздер қалай жазылса солай айтылатын болды. Бұл мәселе әсіресе қандай дыбыстарды айтуда көрініп отырды. Дауысты еріндік дыбыстардың әсерінен келесі буындағы езуліктердің еріндікпен айтылуы ескерілмей, қалай жазылса солай айтылып отыр. Сол сияқты дауыссыз дыбыстардың орфоэпиясында қатаңдардың ұяңданып айтылу нормасы жастардың тілінде бұзылып, ауызша кодтың жүйесі сақталмай отыр. Нақты айтқанда, ауызша кодтың өзіне тән жүйесі бар да және жазбаша кодтың өзіне тән жүйесі бар деген қағида өз деңгейінде сақталмай отыр.

Тірек сөздер: орфоэпия, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, ауызша код, еріндік дауыстылар.

Ж.Т.Жұмабаева

Институт языкознания имени А.Байтұрсынова
Ведущий научный сотрудник, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОЙ ОРФОЭПИИ

Аннотация. Сегодня область орфоэпии – одна из слабо развитых, так как проблемам орфоэпии не уделяется должного внимания в детских садах, школах и даже на

филологических факультетах вузов. В связи с этим Н. Уали отмечает, что из-за небрежного изучения правил орфографии существуют неоправданные отклонения от норм произношения литературного языка, а С. Мырзабеков пишет, что ошибки в произношении в основном связаны с недооценкой связи между устной и письменной формами языка, отсутствием пропаганды орфоэпии.

Как устная, так и письменная речь имеет свою собственную систему и свои особенности. При чтении письменного текста необходимо соблюдать нормы устной речи. Необходимость соблюдения орфоэпических правил очевидна. Правильное произношение облегчает общение; будет приятным и понятным слушателю при условии сохранения первоначальной гармонии, ритма, мелодики звучащей речи.

В статье рассматриваются некоторые проблемы казахской орфоэпии. Несмотря на то что опубликованы словари, справочники, исследования, связанные с орфоэпией, в повседневном общении наблюдается отклоняющееся от орфоэпических норм употребление слов. Иначе говоря, характерные для казахского языка звуковые особенности, гармония звуков не сохраняются, а, наоборот, слова произносятся так, как пишутся. Так, в речи молодых людей нарушаются нормы произношения согласных, когда не происходит озвончение глухих согласных. Таким образом, не соблюдается принцип, согласно которому устная речь имеет свою систему так же, как письменная речь – свою.

Ключевые слова: орфоэпия, гласный звук, согласный звук, устная речь, губные гласные.

Zh. T. Zhumabayeva

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov
Leading researcher, Candidate of philological sciences.
Almaty, Kazakhstan

SOME PROBLEMS OF KAZAKH ORTHOEPY

Annotation: Today, the field of orthoepy is one of the least developed, since the problems of orthoepy are not given due attention in kindergartens, schools, and even at the philological faculties of universities. In this regard, N. Uali notes that due to careless study of spelling rules, there are unjustified deviations from the norms of pronunciation of the literary language. S. Myrzabekov writes that errors in pronunciation are mainly due to underestimation of the relationship between oral and written forms of the language, the lack of promotion of orthoepy. Both oral and written speech have their own system and characteristics. When reading a written text, it is necessary to observe the norms of oral speech. The need to comply with orthoepic rules is obvious. Correct pronunciation makes communication easier; it will be pleasant and understandable to the listener, provided that the original harmony, rhythm, and melody of the speech are preserved.

The article deals with some problems of Kazakh orthoepy. Despite the fact that dictionaries, reference books, and researches related to orthoepy have been published, the use of words outside of compliance with orthoepic norms takes place in everyday communication. In other words, the sound features typical of the Kazakh language, the harmony of sounds are not preserved, but, on the contrary, the words are pronounced as they are written. So, in the speech of young people, the norms of pronunciation of consonants

are violated when there is no voicing of voiceless consonants. Thus, the principle is not observed, according to which oral speech has its own system, just as written speech has its own one.

Keywords: orthoepy, vowel sound, consonant sound, oral speech, labial vowels.

Қазіргі таңда орфоэпия саласы кенже қалып отырған салалардың бірі десе болады. Себебі орфоэпия мәселесі балабақшада, мектепте, одан бері жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқыту жағы ақсап тұр. Осымен байланысты Н.Уәли орфографиялық ережелермен қатар орфоэпиялық ережелерді ден қойып оқытпаудың салдарынан әдеби тілдің дыбыстау нормасынан уәжсіз ауытқулардың болатынын айтып өтсе [1], С.Мырзабеков сөздерді айтудағы кемшіліктер негізінен тілдің ауызша және жазбаша формаларының арақатынасын парықтамаудан, орфоэпия туралы үгіт-насихаттың жеткіліксіз жүргізілуінен болып отыр дейді [2]. Ал ауызша сөз бен жазба сөздің өзіне тән жүйесі бар. Жазылған мәтінді оқыған кезде ауызша сөздің нормасына салуымыз қажет. Осымен байланысты Р.Сыздықтың айтуынша, сөздерді нақпа-нақтап жеке-жеке айтқанда, олар анығырақ естіледі де, түсініктірек болып шығады. Алайда анықтық бар да, сөз сазы жоқ. Бұл сөздерді қазақша айту емес, қазақша тізбектеп өту болып шығады. Жазу тілдің фотосуреті іспетті, ал нағыз тілдің өзі – оның сөйлеу барысындағы көрінісі [3]. Осы жайында А.Байтұрсынұлы өзінің еңбегінде жазу – әріптердің сүгіретін сала түзу; оқу – әріптердің дыбыстарын айта тізу [4] деп жазу мен дыбыстап оқудың айырмашылығы барын айтқандай. Ал Т.Шонанұлы өзінің еңбегінде сөздердің жазылуы мен айтылуында айырмашылығы барын бірнеше ережелер негізінде көрсетіп береді. Айталық, сөз арасында екі дауысты дыбыс қатар келсе, алғашқы сыңарындағы дауысты дыбыс түсіріліп айтылады. Мысалы, *қара арба, торы ат, терезе аш, таза үй* деп жазылады, ал *қарарба, торат, терезаш, тазуі* деп айтылады. Осы ретпен сөздердің жазылуы мен айтылуында өзара айырмашылығы барын осы ретпен ережелер арқылы көрсетіп отырады [5]. Олай болса жазу мен дыбыстаудың өзара айырмашылығы барын яғни жазбаша кодты ауызша кодқа дұрыс көшірудің мәнін бастауыш деңгейден бастап үйрету керек.

Орфоэпия не үшін қажет?

– сөздердің бірізді айтылуы тілдік қатынасты жеңілдетеді;

– дыбысталған сөздің өзіндік үйлесімі, ырғағы, әуені, әуезі сақталған жағдайда тыңдаушыға жағымды әрі түсінікті болады;

– қатаңдарды ұяндатып, сөз аралығындағы дыбыстарды үйлесітіріп айтудың өзіндік мәні бар.

Орфоэпиялық норманың қалыптасуына қандай қандай түрткіжайттар негіз болды деген сауалға ғалымдар әртүрлі пікір білдірді. Н.Уәлидің пікірінше, нормалардың қалыптасуында байрғы кездегі ақын, жыраулар, билер тәрізді ауызша сөз майталмандарының шаршы топ алдындағы сөзі, кейінгі кезеңдерде сахна, радио, телевизия хабарларының рөлі айрықша болды. Сол арқылы қалыптасқан үлгілер әдеби тілдің ауызша нормасы деп танылды. Ал М.Дүйсебаеваның айтуынша, халықтың дәстүрлі сөйлеу тілі, белгілі бір мәдени орталық, баспа орындары мен мәдени мекемелер сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына әсер етті [6]. Ғалым Р.Сыздық: «Адам орфоэпиялық нормаларады, олар жөніндегі ережелерді негізінен жаттау арқылы емес, құлақпен тыңдап, үйрену арқылы игереді. Бұл ретте күнде тыңдайтын радионың, теледидар үнінің және сахнадан есітлер сөздер мен әндердің орны айрықша. Бұлар сөйлеу

барысында сөздерді дұрыс айтуға үйрететін нағыз ұстаздар болуға тиіс» [3], – дейді.

Ауызша сөз бен жазба тілде негізгі заңдалық үндесім заңы екені белгілі. Үндесім заңдылығындағы тіл үндесімі мен ерін үндесімі орфоэпияда негізге алынады. Сөздегі дауысты дыбыстардың не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып айтылуын тіл үндесімі реттеп отырса, алғашқы буындағы ерін дауыстыларының әсерінен екінші әрі үшінші буындағы езуліктердің еріндікке айналып айтылуын ерін үндесімі реттеп отырады. Осы езуліктердің еріндікке айналуын үш жағдайда қарауға болады.

1. Түбірдегі **о** дыбысы кейінгі буындағы **ы** дыбысын еріндік **ұ** дыбысына айналдырады: *орын – орұн, қорық – қорұқ, өлең – өлең, көлік – көлүк.*

2. Түбірдегі **ұ, ү** дыбысы кейінгі буындағы **ы, і** дыбысын еріндік **ұ, ү** дыбысына айналдырады. Мысалы, *құрық – құрұқ, ұмыт – ұмұт, мұны – мұнұ, үміт – үмұт.*

3. Түбірдегі **ө** дыбысы кейінгі буындағы **е** дыбысын еріндік **ө** дыбысына, **і** дыбысын **ү** дыбысына айналдырады. Мысалы, *өлке – өлкө, көркем – көркөм, көлік – көлүк.*

Қазақ тіліндегі ерін үндестігі ашық буын жағдайында екінші және үшінші буында анық естіледі. Ал Р.Сыздықтың анықтауынша, бірінші буын бітеу не тұйық болса келесі буындағы **ы, і, е** дыбыстарының **ұ, ү, ө**-ге бейімделуі сәл бәсеңдеу болады. Мысалы, *қолтық, қойдыр, құлдық, көркем* сияқты сөздердің екінші буындарындағы **ы, і, е** дыбыстарының езулік болып айтылуы сәл солғындау. Осымен байланысты Н.Уәли дауысты дыбыс негізгі реңкінен бірден айрылмайды, өз реңкін сақтай отырып, келесі буын үндесуіне бірте-бірте өтеді дейді. І.Кеңесбаев «ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды, үшінші буында солғындау естіледі» десе [7], ал М.Дүйсебаева, Қ.Неталиева қазақ тілінде ерін үндестігі сөздің екінші буынынан әрі қарай сақталмайды, әлсірей береді, – дейді.

Ерін үндестігі сөздің басқы буындарымен ғана шектелмейді, сөздің соңғы буынына дейін сақталады деген пікірін С.Мырзабековтың өз сөзімен айтсақ: «Ерін үндестігінің күші жұрт айтып жүргендей, екі буынмен шектелмейді. Бірінші буында дөңгеленіп, сүйірленіп алған ерін екінші буында тез жайылып өз қалпына келмейді және ол үшінші буында да аяқтала қоймайды». Мысалы, *қорұтұндұсұ (қорытындысы), құлұнұмдұ (құлынымды), күлкүлөрүңүздү (күлкілеріңізді).*

Орфоэпиядағы ескеретін ережелердің бірі. Ол сөз аралығындағы қатар келген екі дауыстының алдыңғысын түсіріп айту. Мысалы, *алты атар – алт'атар, екі ағайынды – ек'ағайынды, төргі үй – төрг'үй.* Осымен байланысты Ж.Аралбаев сөйлеу кезінде сөздердің бір бүтін болып айтылуының орфоэпия үшін үлкен мәні бар екенін айтып, төмендегідей үлгіні ұсынады.

А – Е: *барсекен (барса екен), барамекен? (бара ма екен?);*

А – Ө: *қарөлең (қара өлең), қарөкпе (қара өкпе);*

А – Ұ: *арпұны (арпа ұны);*

Ы – А: *Сарарқа (Сарыарқа);*

Е – Е: *келсекен (келсе екен), келсе еді (келседі), сөйлөсекен (сөйлесе екен);*

Ы – Е: *Сарөзек (Сарыөзек).*

Дауысты дыбыстарды айтып отырғандықтан, сөз басындағы **е, о, ө** дыбыстарының алдынан селбесіп келетін жағдайын аттап кете алмаймыз. Бұл мәселе І.Кеңесбаевта, Ж.Аралбаевта, Ә.Жүнісбек еңбектерінде жақсы айтылған. Яғни сөз басында **е** дыбысының алдынан **й, о** дыбысының алдынан **у**, ал **ө** дыбысының алдынан **у** дыбыстарының селбесіп келетінін айтқан. Сонда *йегер, уотан, уөрік* деп айтылады.

Енді дауыссыз дыбыстардың орфоэпиясына тоқталсақ.

Екі дауыстының, үнді мен дауыстының арасында арасында келген **б** дыбысы екі еріннің сәл жуысуы арқылы айтылады. Мысалы, *ебедейсіз – еведейсіз, абай бол – авай бол, табақ – тавақ*.

Дауыстылармен және үнді, кейбір ұяң дыбыспен сөз жігінде қатар келген **к, к** дыбыстары **ғ, г**-ге айналып ұяңданады. Мысалы, *күнкөріс – күнгөріс, ақ үрпек – ағүрпек, қазақ елі – қазағ елі*.

Орфоэпияны суперсегментті деңгейде қарастырған ғалым Р.Сыздық қатаң дыбыстардың ұяңдануын төмендегідей көрсетеді: «Ырғақтық топ құрайтын сөздердің алғашқысы дауысты **а, е, ы, і** дыбыстарының біріне аяқталса, екінші сөз **к, к** дыбыстарынан басталса, соңғылар ұяңдап **ғ, г** болып айтылады. Мысалы, *бала кезде – балагезде, ала көлеңке – алагөлеңке, жаңа қала – жаңа гала*.

Сол сияқты қатар келген екі дыбыстың біреуі **н**, екіншісі **б, м, п** болса, алдыңғысы айтылуда **м**-ға айналады: *барғанмен – барғаммен*. Бұл ереже өз кезінде Т.Шонанұлы еңбегінде де айтылады. Ғалымның айтуынша, түбірдің аяқ дыбысы **н** болып жалғаудың немесе келер сөздің бас дыбысы **б** болса, **н** дыбысы **м** болып естіледі. Бірақ мұндай орында **м** жазбай **н** жазылады. Мысалы, *айтқанынан танбады – айтқанынан тамбады*.

Қорыта айтқанда, қазіргі кезде жастардың орфоэпия нормасын сақтамай, қағаз бетінде қалай жазылса солай айту, оқу үдерісі алып бара жатыр. Сондықтан балабақша, мектептен бастан мейлінше орфоэпиялық норманы үйретуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия. Алматы, 2018 ж. 250 б.
- [2] Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. Алматы, 2013 ж. 136 б.
- [3] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. Алматы, 2016 ж. 480 б.
- [4] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992 ж. 448 б.
- [5] Шонанұлы Т. Шығармалары. 2-том. Алматы, 2013ж.
- [6] Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1981ж. 126 б.
- [7] Кеңесбаев І. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962 ж. 233 б.

МРНТИ 16.21.47

К.Zhaxylikova¹, А.Uderbaev²

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

²Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor
Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

ABOUT FORMATION OF GEODESIC TERMS BY ABBREVIATIONS

Annotation: This article is devoted to the problem of creating geodesic terms by abbreviations, which is relevant in linguistics. As it is known, the lexis created by abbreviations is an integral part of the vocabulary of modern technical terminology, since the current stage of